

УДК 371.671.1

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СТВОРЕННЯ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

О.Г.Стадник

Анотація. У статті сформульовані основні риси кожного періоду історії створення засобів навчання шкільної географії та розглянуті чинники, які їх обумовили; проаналізовані зміни в наборі засобів навчання географії і подальше створення їх системи.

Ключові слова: періодизація, географія, засоби навчання, підручник, методичний посібник, географічна карта, атлас.

Аннотация. В статье сформулированы основные черты каждого периода истории создания средств обучения школьной географии и рассмотрены факторы, которые их обусловили; проанализированы изменения в наборе средств обучения географии и последующее создание их системы.

Ключевые слова: периодизация, география, средства обучения, учебник, методическое пособие, географическая карта, атлас.

Summary. In article formulated the basic features of each period of the history of the school geography learning tools and examined the factors that led to them. Attention is paid to the textbooks, which have been the carrier of the objective content of education. Examined changes in a set of learning of geography, and then, creation their systems.

Key words: periodization, geography, learning tools, textbooks, manuals, maps, atlas.

Постановка проблеми. Поняття «засоби навчання» широко застосовується в дидактиці, в тому числі в якості одного з компонентів педагогічної системи. Еволюція засобів навчання відображає історико-генетичні зв'язки науки та навчального предмета. Виступаючи важливим джерелом історико-методичної інформації, періодизація історії створення засобів навчання шкільної географії викликає безумовний науковий інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання створення та використання засобів навчання шкільної географії в різні хронологічні періоди розглядалися в працях М.Баранського, В.Буданова, Л.Весіна, Н.Гупана, А.Єрмошкіної, О.Жосан, О.Івановського, В.Кістяківського, В.Корнеєва, Л.Мельничук, С.Науменко, С.Поздняк, І. Шоробури. Однак автори не ставили завдання цілісного розгляду історії створення засобів навчання шкільної географії, в тому числі з метою виявлення періодів і етапів цього процесу.

Мета статті – виявити хронологічні періоди й етапи історії створення засобів навчання географії, приділивши основну увагу підручникам. Сформулювати основні особливості кожного етапу та розглянути чинники, які їх обумовили.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи проблематику періодизації як елемента методології історико-педагогічного дослідження, треба визначитись щодо відповідного терміну. Н.Гупан вважає, що під періодизацією слід розуміти логічне розмежування досліджуваного періоду у відповідності до якісної характеристики його стосовно самостійних окремих етапів [4]. О. Школа відмічає, що періодизація – це поділ всього процесу розвитку науки на відрізки часу, які відрізняються один від одного специфічними особливостями, встановленими на основі об'єктивних критеріїв та принципів [10]. Отже, періодизацію розглядаємо як важливий науковий інструмент для пізнання досліджуваного об'єкта шляхом виділення хронологічних періодів (етапів) в обраному проміжку часу на основі об'єктивних критеріїв. У нашому випадку критеріями періодизації є кількісні та якісні зміни в наборі (системі) засобів навчання шкільної географії, які обумовлювались сукупністю зовнішніх і внутрішніх факторів.

Виходячи з вище викладеного, в історії створення засобів навчання шкільної географії з початку XVIII ст. до останнього десятиріччя XX ст. можна виділити чотири хронологічні періоди.

Перший період (XVIII ст. - початок XIX ст.) почався під час реформ Петра I і тривав в умовах поступової активізації процесу створення закладів освіти (спочатку це були переважно спеціалізовані школи, згодом – малі й головні народні училища). Він характеризується появою обмеженого набору основних засобів навчання географії – підручники, карти, атласи, глобуси (також використовувались краєзнавчі колекції і географічні лексикони; публікувались науково-популярні роботи). Так, у 1737 р. Академія наук випустила «Атлас, сочиненный к пользе и употреблению юношества и всех читателей ведомостей и исторических книг». На думку авторів, він повинен був сприяти досягненню подвійної мети: по-перше, бути навчальним посібником при вивченні географії іноземних держав, по-друге – слугувати необхідним географічним довідником для більш широких верств суспільства. На його перших аркушах наводились схеми системи світу за Птоlemeєм, Тихо-де-Браге і Коперником. Далі, на 22 аркушах йшли карти, «покладені» на градусну сітку [1]. Це був перший всесвітній атлас, виконаний російською мовою, який став важливим навчальним посібником.

Відповідно до рівня розвитку вітчизняної наукової географії того періоду, підручники мали енциклопедичний, описово-довідковий, адміністративно-номенклатурний характер та теоретичну спрямованість. Більшість робіт включали комплексні описи частин світу, країн, адміністративних одиниць на основі різномірної, надлишкової і часом безсистемної географічної, історичної, культурологічної та іншої інформації. Ускладнювало ситуацію те, що серед авторів підручників значну частину складали носії ідей німецької школи державознавства (з неї бере початок статистика). Вони завантажували учнів великою кількістю фактичного матеріалу, частина якого не стосувалася географії взагалі. Наприклад, Ф.Дільтей у 1771 р. оприлюднив роботу «Опыт российской географии с толкованием гербов и с родословием царствующему дому». Майже половину її змісту займала глава «О замечательностях в России», в якій йшлося про давню російську історію, законодавство та літературу [5]. Зазначимо, що робота була добре оформлена й містила 32 аркуші з гравюрами гербів.

У якісному поліпшенні та кількісному збільшенні засобів навчання велику роль відіграла створена в 1782 р. «Комиссия об учреждении народных училищ». Зокрема, в підручники почали включати невеликий розділ, що пояснював як викладати. Це були чіткі рекомендації, яким мав слідувати учитель. У них було вперше висловлено важливі методичні ідеї, зокрема, про хід уроку, про значення географічних і чорних репетиційних карт, про необхідність повторення матеріалу. У таких умовах підручник виступав не тільки як носій змісту географічної освіти, а і як виразник правил організації його засвоєння.

В результаті в кінці XVIII ст. в освітньому просторі країни закріпилась шкільна географія зі своїми оригінальними засобами навчання [9, с. 70]. Однак з погляду використання в навчальному процесі, більшість з них не повністю відповідали цільовим завданням географічної освіти того часу й зовсім не враховували вікових можливостей учнів по сприйняттю і засвоєнню навчального матеріалу.

Другий період (XIX ст. - початок XX ст.) характеризується розширенням набору засобів навчання географії та їх функцій в умовах поступового формування шкільної географічної освіти як цілісної системи. Він включає три етапи: перший – перша половина XIX ст., з переважанням традиційної, номенклатурної структурно-організаційної моделі в створенні обмеженого набору засобів навчання географії; другий – друга половина XIX ст., для якого характерні пошуки нових підходів у підручникотворенні і поява принципово нових засобів навчання (зокрема, методичних посібників і хрестоматій); третій – кінець XIX ст. - початок XX ст., з корінними змінами в якості і кількості засобів навчання географії в умовах переосмислення значення географії як науки та навчального предмета.

Уособленням першого етапу можна назвати професора Санкт-Петербурзького педагогічного інституту, а згодом університету – Є.Зябловського, який підготував найбільшу кількість підручників з географії. На першому етапі вони сприяли розвитку географічної освіти тому, що містили велику кількість відомостей про природу, населення й господарство. Але їх еволюція не призвела до якісних змін. Для підручників залишались характерними: шаблонність; сухий, номенклатурно-довідковий виклад матеріалу (насамперед для коротких курсів); недостатня увага до порівнянь, аналізу та узагальнень; відсутність відгуку на актуальні роботи західних географів [8, с. 85]. Своім завданням Є.Зябловський вважав «не випустити з уваги предмета, про який є відомості, і описати його в своєму місці» [6].

У середині XIX ст. значного поширення набули роботи професора (з 1830 р.) Педагогічного інституту О.Ободовського. З підручників географії найбільше значення мала його «Всеобщей географии учебная книга». Вона була «прийнята для використання в навчальних закладах Міністерства народної освіти» і хоча витримала 14 видань (перше видання у 1844 р., останнє – в 1874 р.), піддавалася

серйозній критиці [2]. В той же час відмітимо низку позитивних рис даного підручника. У передмові А.Ободовський виклав передові, як на той час, погляди на методику викладання географії (включаючи використання різних методів, форм і прийомів навчання), а також заклав основи батьківщинознавства (краєзнавства), обґрунтовано вважаючи, що вивчення країни слід починати з навколишньої місцевості [7, с. III-VIII].

Докорінні зміни в якості й кількості засобів навчання відбулись на третьому етапі. Цьому сприяло створення кафедр географії на фізико-математичних факультетах університетів. Результатом розвитку географічної науки і необхідності відобразити її досягнення в шкільних курсах стала поява в методичних посібниках кінця XIX – початку XX ст. понять «старовинна» або «стара» і «сучасна» або «нова» географія. Якщо перша ототожнювалася з описово-довідковим характером підручників і знанням номенклатури, то друга означала виявлення загальних теоретичних положень та обґрунтування процесу навчання географії на систематичній основі. Одночасно посилювалася увага до викладання шкільної географії в суспільстві. Зокрема, утверджувалось положення про велике значення предмета у вивченні малої та великої батьківщини.

Серед авторів підручників цього етапу виділялась четвірка молодих викладачів (згодом професорів): С.Григор'єв, О.Крубер, С.Чефранов і О.Барков. Їхні роботи були якісно новими, відрізнялися науковістю й доступністю змісту, високою інформативністю у поєднанні із логічністю викладу, яскравістю й образністю мови, методично добре продуманим оформленням. Значному скороченню було піддано номенклатуру, показано взаємозв'язки і взаємозалежності географічних об'єктів. Цілісності сприйняття навчального матеріалу сприяло поєднання навчального тексту з картами, картосхемами, діаграмами.

Загалом, з погляду наукової географії в підручниках цього етапу спостерігалось наближення до найважливіших теоретичних положень, основою яких були ідеї про взаємозв'язок географічних об'єктів, про природні закономірності й причинно-наслідкові зв'язки, про взаємний вплив природи і людини. З погляду методики відбувалася адаптація навчального матеріалу до вікових можливостей учнів; включення елементів, спрямованих на їхній розвиток і виховання засобами шкільної географії; підвищення уваги до мотивації навчальної діяльності, до вивчення малої і великої батьківщини; використання системного підходу.

Публікується ряд методичних посібників, які розглядають основні проблеми шкільної географії. Зокрема, їх авторами було показано необхідність конструювання змісту географії на основі базових дидактичних принципів; виділено методи навчання географії; виявлено та схарактеризовано основні засоби навчання [9, с. 72]. Великого поширення набувають хрестоматії; покращується якість стінних карт, атласів, глобусів; друкуються географічні картини, альбоми з коментарями укладачів, науково-популярні роботи; з'являються зошити для практичних робіт, контурні карти, прилади для проведення практичних робіт, перші екранні посібники. Зміни, які відбулись у переосмисленні значення шкільної географії відображаються в програмі. Таким чином, в кінці періоду шкільна географія була забезпечена досить повним набором засобів навчання, який набував ознак системи.

Третій період (1917 - початок 30 рр. XX в.) характеризується суперечливістю стану створення і використання засобів навчання географії під час педагогічних пошуків та новацій. Ця суперечливість полягає в тому, що процес створення системи засобів навчання географії (започаткований під час попереднього періоду) та подальшого їх вдосконалення, був перерваний через пошуки та інновації у засадничих положеннях та змісті освіти, через невизначеність географії в навчальних планах. З іншого боку зросла увага до краєзнавства та вивчення натуральних об'єктів, в тому числі під час екскурсій. Відсутність стабільних підручників і гіпертрофована увага до практичної складової навчання призвели до появи нового типу шкільних посібників – «робочих книг» з завданнями для самостійної роботи в школі і вдома (в тому числі краєзнавчого характеру). У той самий час у більшості традиційних підручників зберігались підходи щодо структури побудови змісту, доступності викладу й використання комплексних описів. Кращі зразки мали досить високий методичний рівень, у них були представлені всі основні елементи підручника включно з позатекстовими.

Своєрідним інтегрованим показником ситуації пошуків, експериментів, а часом невизначеності, стала вкрай незначна кількість робіт з методики викладання географії. Недостатньо уваги приділялося виданню карт і атласів, підготовці хрестоматій, альбомів з картинками географічного змісту, екранних посібників та інших засобів навчання.

Четвертий період (середина 30-х – 1991 р.) характеризується поступовим створенням, удосконаленням та теоретичним обґрунтуванням системи засобів навчання шкільної географії в умовах радянської освітньої системи. Він включає два етапи: перший – середина 30 - кінець 50 рр. XX ст., з підвищенням якості засобів навчання та набуттям ними рис системи; другий – кінець 50 рр. XX ст. -

1991 р., для якого характерне удосконалення та теоретичне обґрунтування системи засобів навчання шкільної географії на тлі розвитку теоретико-методологічних основ методики навчання предмета.

Під час цього періоду значно підвищився науково-географічний і методичний рівень підручників. Підвищення науково-географічного рівня, зокрема, проявлялося в постійно зростаючому значенні фундаментальних знань (зокрема, теорій, закономірностей і світоглядних ідей); включенні нових теоретичних положень, термінів і понять, які збагатили наукову географію; у підвищенні ролі знань про різноманітні природні та господарські комплекси; вивченні географічних об'єктів у взаємозв'язку, з урахуванням їхніх взаємовпливів і змін у часі; розкритті причинно-наслідкових зв'язків на різних рівнях; вдосконаленні природного та економічного районування. Найбільшою мірою ці зміни знайшли відображення в загальних розділах підручників, обсяг, значення та насиченість науково-теоретичними положеннями яких постійно зростали.

Підвищення методичного рівня, зокрема, проявилось у використанні системного підходу; у побудові підручників на основі дидактичних принципів; в усе більшому наборі текстових і позатекстових елементів підручника; у більш ретельному відборі навчального матеріалу (географічних об'єктів) і більш досконалому поданні основного тексту (в його кращих зразках використовувались різні прийоми викладу, а доступність поєднувалась із логічністю й високим рівнем науковості); у зростанні уваги до зв'язку із життям та практичною діяльністю населення; у прагненні до більш оптимального співвідношення між загальними й регіональними розділами.

Період характеризується підготовкою та виданням методичних посібників різного змісту. У них було всебічно розглянуто всі основні компоненти процесу навчання географії (мета, зміст, методи, форми, засоби). Розповсюдження й практичного втілення набула ідея створення навчально-методичних комплектів / комплексів. Важливою віхою став подальший розвиток екранних посібників.

Розвиток методики як предметної дидактики дозволив теоретично обґрунтувати використання системи засобів навчання географії в складі засобів (на рівні класів), що застосовуються в якості джерел знань, і засобів, що забезпечують операційну діяльність учнів [3].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Методологічно всі чотири періоди історії засобів навчання шкільної географії розглянуті в загальному соціально-історичному контексті розвитку. З початку XVIII ст. створення нових та еволюція існуючих засобів відбувалась під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. До перших належали соціальні, економічні, культурно-історичні умови; освітні потреби суспільства та його педагогічні очікування; техніко-технологічний прогрес. До других – розвиток географії як науки (емпіричний характер якої довгий час обумовлював положення шкільної географії в якості допоміжного предмета), а також теорії та практики її викладання; рівень професіоналізму фахівців (якість географічної та педагогічної підготовки, уміння адаптуватися до конкретних умов освітнього процесу, педагогічна майстерність).

У подальших дослідженнях необхідно розглянути особливості окремих періодів історії створення засобів навчання шкільної географії.

Література

1. Атлас сочиненный к пользе и употреблению юношества и всех читателей ведомостей и исторических книг. – Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1737. [Електронний ресурс] / Электронный фонд Российской национальной библиотеки. Режим доступа: <http://feb.nlr.ru/edoc/262102>.
2. Весин Л.П. Исторический обзор учебников общей и русской географии, изданных со времен Петра Великого по 1876 г. (1710-1876) / Л.П. Весин. – СПб., 1877. – 674 с.
3. Голов В.П. Средства обучения географии и условия их эффективного использования: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. / В.П. Голов. – М.: Просвещение, 1987. – 222 с.
4. Гупан Н.М. До періодизації розвитку історико-педагогічного процесу в Україні / Н.М. Гупан // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 45-49.
5. Дилтей Ф.Г. Опыт российской географии с толкованием гербов и с родословием царствующему дому / Ф.Г. Дилтей. – М.: При Имп. Московском Ун-те, 1771. – 436 с.
6. Никитин Н.П. К.И. Арсеньев и его роль в развитии экономической географии в России / Н.П. Никитин // Вопросы географии. – 1948. – Сборник 10. – С. 3-40.
7. Ободовский А.Г. Всеобщей географии учебная книга / А.Г. Ободовский. – 14-е изд., испр. – Санкт-Петербург: тип. И. Глазунова и К°, 1874. – 420 с.
8. Стадник О.Г. Внесок Є. Зябловського у підготовку підручників після освітньої реформи 1804 р. / О.Г. Стадник // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць. – 2013. – Випуск 29 (82). – С. 82-86.
9. Стадник О.Г. Історія створення засобів навчання шкільної географії / О.Г. Стадник // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. – 2013. – Вип. 41. – С. 68-75.
10. Школа О.В. Критерії періодизації та основні періоди розвитку методичної думки з фізики в Україні / О.В. Школа [Електронний ресурс]. – Режим доступа: [conference.mdpu.org.ua /viewtopic.php](http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php).